

СЛУГА, або ФРАГМЕНТИ ЖИТТЯ ГЕНЕРАЛА СЕРОВА

Розжалування в 1963 році колишнього шефа КДБ, генерала армії Івана Серова та позбавлення його Золотої Зірки Героя Радянського Союзу викликали хвилю найрізноманітніших чуток і домислів. Дехто вважав таку міру покарання наслідком особистої причетності Серова до кривавих акцій НКВС, інші ж пояснювали це серією численних закулісних інтриг, удаю розіграних на Старій площі і Луб'янці. Сам Іван Олександрович не був багатослівним і лише інколи казав, що історія ще віддасть йому належне, розкриє те, про що доводилося мовчати...

Звичайно, далеко не всі документи, пов'язані з життям і діяльністю І.Серова, сьогодні відкриті для дослідників. Переважна їхня більшість ще довго міститиме державну таємницю колись могутньої імперії. Однак, навіть доступні є яскравими і достовірними свідченнями, дозволяють історикам скласти певне уявлення про людину, яка протягом кількох десятиріч вважалася однією з найвпливовіших в радянській державі.

Анкета Серова задовольнила б найприскіпливішого кадровика. Народився в 1905 році поблизу Царицина. Брав участь у громадянській війні, різноманітних пропагандистських кампаніях, створенні та організаційному зміцненні комбідів. У вісімнадцять років він вже голова місцевого повітвиконкому.

В 1925 році за рекомендацією Царицинського губвиконкому І.Серова, як «одного з найбільш досвідчених і відданих радянській владі працівників», направляють на навчання у військову школу: «Виряджаємо тебе, Іване, в комдиви», — казали тоді в губвиконкомі. І як у воду дивилися. Молодий комуніст Серов швидко і безперешкодно просувався по службі. В 1935 році він уже займав посаду начальника штабу полку 24-ої стрілецької дивізії, що базувалася на той час у Вінниці¹.

Кожне нове призначення І.Серов сприймав не стільки з радістю, скільки з... занепокоєнням за власну долю. Не міг не помічати тих страшних і зовсім незрозумілих процесів, які відбувалися в армії в другій половині 30-х років. Дивувався, як учорашні герої, кавалери високих урядових нагород, досвідчені командири ставали враз з чиеїсь злої волі зрадниками, шпигунами, найманцями іноземних розвідок.

До найгіршого був готовий і Серов, однак доля не лише врятувала його, як здавалось, від неминучої загибелі, а й найдивовижнішим чином ураз наблизила до правлячої партійно-державної еліти.

На кінець 30-х років соціальна напруга у країні, викликана нагнітанням атмосфери суцільної істерії, нескінченними кадровими змінами, масовими незаконними репресіями досягла своїх крайніх меж. Аналітичні матеріали ЦК ВКП(б), НКВС СРСР відзначали невдоволення,

що дедалі зростало, населення внутрішньою ситуацією, діяльністю партійних комітетів, свавіллям та безконтрольністю каральних органів. За таких умов було необхідно хоч на короткий час розрядити навколишню обстановку, домогтися нормалізації внутрішнього життя у країні.

Були й інші причини, які відкривали можливість певної лібералізації. Розчавивши політичну опозицію, безжалісно вирубавши будь-які паростки інакодумства, правляча еліта, нарешті, могла почуватися спокійно. Що ж стосується найбільш відвертих та цинічних злочинів, а звідси знівечених доль мільйонів невинних громадян, то відповідальність за них вона готова була покласти на кого завгодно, тільки не на себе. Внаслідок цього в політичний лексикон була знову введена заяложена теза про перегини, зловживання на місцях, відхилення від генеральної лінії партії.

Своєрідним «громовідводом», покликаним розрядити вкрай загострену ситуацію, стала спільна постанова Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства». Нею політичне керівництво країни намагалось рішуче відмежуватися від масових незаконних репресій проти громадян, перекласти основну відповідальність за них на правоохоронні органи і, в першу чергу, на органи НКВС.

Прийнятою постановою органам НКВС та прокуратури категорично заборонялось проводити будь-які масові операції, пов'язані з арештом і висланням громадян, встановлювалась персональна відповідальність за кожний незаконний арешт. Одночасно були відмінені накази та циркуляри Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР щодо діяльності «трійок» та спрощеного ведення справ, які направлялися на розгляд Особливої трійки НКВС СРСР. Дозволялося представляти туди справи лише з висновками прокурора та у повній відповідності з вимогами Кримінально-процесуального кодексу².

Суворе і цілком заслужене покарання понесли керівники органів внутрішніх справ. Були звільнені зі своїх посад, заарештовані та засуджені нарком внутрішніх справ СРСР Єжов, його заступник Фриновський, практично всі наркоми внутрішніх справ союзних республік, більшість начальників УНКВС країв та областей. Не unikнули відповідальності заступник Генерального прокурора СРСР Рогинський, Головний військовий прокурор Розовський та багато інших³.

14 листопада 1938 року ЦК ВКП(б) розіслав бюро міськкомів, обкомів, крайкомів, центральних комітетів нацкомпартій секретний лист за підписом Й.Сталіна, яким доручалося «провести ретельну перевірку всіх, узятих на облік працівників НКВС... Внаслідок цієї перевірки органи НКВС повинні бути очищені від усіх ворожих осіб, які шляхом обману потрапили в органи НКВС, від осіб, які не заслуговують політичного довір'я...»⁴.

Згаданий секретний циркуляр та прийнята відповідна постанова ЦК

ВКП(б) означали на практиці проведення широких кадрових змін у системі НКВС. Як і передбачалося, до весни 1939 року майже всі більш-менш помітні посади були зайняті висуванцями Берії — Меркуловим, Гоглідзе, Цанавою, Мешиком, Абакумовим та іншими.

З особливими повноваженнями прибув в Україну А.Кобулов, який до цього більше десяти років працював в органах держбезпеки у Грузії. Новий нарком, вірмен за національністю, не приховував, що людина він у Києві — тимчасова, а отже, наведе порядок і складе свої повноваження.

Апарат НКВС України губився в догадках, хто ж очолить республіканський Наркомат? Одна за однією перебиралися кандидатури з найближчого оточення Берії... І вже зовсім несподіваним стало призначення 2 вересня 1939 року наркомом внутрішніх справ України нікому досі невідомого І.Серова.

Ось, що пише про своє призначення І.Серов: «В 1939 році після закінчення Військової академії ім. Фрунзе, нас, 200 командирів, постановою Політбюро ЦК ВКП(б) направили на керівну роботу в особливі відділи військових округів. При цьому пояснили, що ЦК очищає органи НКВС від осіб, що порушили законність і замість них направляють нас — військових комуністів.

Восени 1939 року, за два тижні до возз'єднання Західних областей України рішенням Політбюро ЦК я був призначений наркомом внутрішніх справ України. Призначення і цей період діяльності були для мене важкими, оскільки я не знав оперативної роботи. В той же час необхідно було забезпечити роботу партійно-радянських груп, виділених ЦК в області і райони для організації радянських і партійних органів»⁵.

Як нам здається, у зв'язку з новим призначенням Серова бентежили не лише відсутність належного досвіду оперативної роботи, а й, перш за все, ті форми й методи, якими користувались органи НКВС у своїй повсякденній роботі. Однак, переступивши поріг урочисто суворої будівлі по вулиці Короленка, він беззастережно прийняв і засвоїв встановлені тут задовго до нього правила гри. Більше того, за короткий час своєї діяльності новий нарком зріс до рівня неперевершеного організатора і блискучого виконавця найганебніших і найцинічніших каральних акцій.

Характерно, що призначення Серова наркомом внутрішніх справ України певною мірою співпало із завершенням політичної відлиги й початком нового етапу у проведенні політичних репресій. Знову на повну потужність запрацювала Особлива нарада при НКВС СРСР, сформувалися нові органи позасудових розправ, активізували слухання справ щодо контрреволюційних злочинів народні суди. Тривожні симптоми можна простежити також на основі статистичних матеріалів НКВС УРСР. Так, якщо в 1939 році органами внутрішніх справ України було заарештовано 2458 громадян, то в 1940 році ця цифра вже досягає 44303⁶.

На початок 1941 року тюрми України були настільки переповнені,

що відомству Серова довелося ставити перед московським керівництвом питання про їхнє термінове розвантаження від засуджених і направлення 29 тисяч в'язнів до виправно-трудоих таборів НКВС⁷.

Однак, якою б трагічною не була доля українських в'язнів, густо розкиданих на карті ГУЛАГу, її не порівняєш з фатальним жеребом тих невільників, які зустріли за ґратами початок війни. За останніми підрахунками, влітку 1941 року у в'язницях Львова, Луцька, Дрогобича, Самбора та інших міст було розстріляно близько 7 тисяч громадян⁸. Більшість з них так і не довідалась про свою справжню провину.

Якщо кількість в'язнів, замордованих в українських тюрмах, завдяки зусиллям працівників Служби безпеки України вдалося таки підрахувати і оприлюднити, то чимало кривавих злочинів, здійснених органами НКВС під безпосереднім керівництвом І.Серова, ще потребують свого ретельного розслідування.

Зокрема, не сказано останнього слова про масові депортації населення Західної України, проведеної вже першого року після возз'єднання українських земель. За неповними даними, з осені 1939 року по осінь 1940 року з території Західної України та Західної Білорусі було депортовано 312 тис. сімей, або 1 млн. 173 тис. 170 чоловік⁹.

Масові каральні акції, пов'язані з депортаціями населення, ґрунтовно розроблялися у кремлівських кабінетах і регламентувалися рядом нормативних актів і, зокрема, відповідними постановами Раднаркому СРСР від 5 грудня 1939 року, 2 березня 1940 року, спеціальними інструкціями НКВС СРСР. Конкретні ж завдання, що стояли перед Україною, безпосередньо розглядалися і затверджувалися Політбюро ЦК КП(б)У. Наприклад, 19 січня 1940 року вище політичне керівництво України, заслухавши повідомлення наркома внутрішніх справ республіки І.Серова, одностайно схвалило запропонований план щодо виселення із західних областей осадників і лісової сторожі. Як зазначалося, «підлягали виселенню на загальних підставах сім'ї осадників, лісової сторожі — українців, позначені у воєводських списках, виявлених у процесі обліку осадників організаціями НКВС»¹⁰.

З іменем Серова нерозривно пов'язаний також інший кривавий злочин тоталітарної системи — масове винищення цивільного населення і польських військовополонених у західних областях України та Білорусі у відповідності з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) № 1113/144 від 5 березня 1940 року.

Про наслідки масової операції проти поляків довідуємось з листа голови КДБ при Раді Міністрів СРСР О.Шелєпіна від 3 березня 1959 року на ім'я М.Хрущова. Всього за рішенням спеціальної трійки в 1940 році було розстріляно «полонених та інтернованих офіцерів, жандармів, поліцейських, осадників, поміщиків та інших осіб колишньої буржуазної Польщі» — 21857. З них у Катинському лісі (Смоленська область) — 4421,

в Старобільському таборі поблизу Харкова — 3820, в Осташківському таборі (Калінінська область) — 6311. В інших таборах Західної України та Західної Білорусі було розстріляно — 7305 громадян ¹¹.

Характерно, що нині О.Шелепін усіляко засуджує своїх попередників за знищення документів, пов'язаних з діяльністю радянських спецслужб ¹². Та варто нагадати, що саме Шелепін, а не хто інший, пропонував такими ж засобами приховати від світової громадськості правду про 1940 рік. Саме він підготував проект постанови Президії ЦК КПРС, в якому зазначалося:

«Дозволити Державному Комітету Безпеки при Раді Міністрів СРСР ліквідувати всі справи щодо операції, проведеної у відповідності з постановою ЦК КПРС від 5 березня 1940 року, крім протоколів засідань трійки НКВС СРСР» ¹³.

Як з'ясується в наші дні, спроби підправити історію шляхом маніпулювання документами були характерні і для Серова. Однак, хоч як він намагався приховати свої криваві сліди в Україні, вони все одно проступали не загоюваними ранами в пам'яті українського народу, в скривджених долях сотень тисяч родин.

Робота в Україні стала важливим етапом службової кар'єри І.Серова. Тут він уперше отримав мандат депутата Верховної Ради СРСР, обирався членом Політбюро ЦК КП(б)У ¹⁴. Тут же познайомився і близько зійшовся з М.Хрущовим, Г.Жуковим, рядом інших державних і партійних діячів, які вже ніколи не забудуть про людину, яка ставила постанови партії вище вироблених віками моральних принципів, а тому наблизять до себе, довірять їй виконання найпотаємніших і найвідповідальніших завдань.

Але це все буде потім, а поки що, у квітні 1941 року, Серов отримує призначення на посаду заступника народного комісара державної безпеки СРСР і відразу вирушає у Прибалтику *.

Місія Серова у Прибалтиці визначалась спільною постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи щодо очищення Литовської, Латвійської і Естонської РСР від антирадянського, кримінального і соціально небезпечного елемента» ¹⁵, яка передбачала проведення серії каральних операцій проти місцевого населення.

Незважаючи на те, що хід реалізації партійно-урядової постанови координувала спеціальна комісія з числа керівництва НКДБ-НКВС, провідна роль у здійсненні прибалтійської операції відводилась Серову, який добре набив руку на таких справах у Західній Україні та Бесарабії. Це засвідчила розроблена і підписана ним же цілком таємна інструкція НКДБ № 001233. «Про порядок проведення операції з виселення антирадянського елемента з Литви, Латвії та Естонії». Інструкція наставляла оперативні

---

* Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 року НКВС СРСР був розділений на два народні комісаріати: державної безпеки і внутрішніх справ (НКДБ і НКВС СРСР).

трійки і оперативні штаби, як «без зайвого галасу» завдати удару по «антирадянському, контрреволюційному елементові» у Прибалтиці¹⁶.

Таким чином, «без зайвого галасу» у травні-червні 1941 року у Прибалтиці було репресовано десятки тисяч активних діячів політичних партій, інших громадських організацій, підприємців, чиновників державного апарату, військовослужбовців.

У вирі соціальної чистки загинули кращі представники литовської, латвійської, естонської інтелігенції. Всього за згаданий період у Прибалтиці було репресовано 40278 громадян. З них 14467 заарештовано і засуджено, 25711 — депортовано. Причому, доповідаючи Сталіну, Молотову, Берії про наслідки прибалтійської операції, народний комісар державної безпеки СРСР Меркулов характеризував її лише як перший етап з вилучення антирадянського елемента на цих територіях, запевняв керівництво країни в тому, що «...не вилучені під час операції з різних причин (хвороба, відсутність у момент операції, зміна місця проживання тощо) будуть вилучені додатково у порядку поточної оперативної роботи органів НКДБ та НКВД»¹⁷.

Прибалтійська операція ледь не коштувала Серову життя. Керуючи роззброєнням військовослужбовців литовського корпусу, він наштотхнувся на шалений збройний опір останніх. Лише щасливий випадок урятував непрошеного гостя від кулі литовського офіцера. Згодом Серов ще не раз зустрінеться зі смертю, але цей випадок, сповнені зненависті очі литовського патріота супроводжуватимуть його протягом усього життя.

З початком війни і об'єднанням НКВС та НКДБ в єдиний Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР І.Серов подає рапорт з проханням направити його на фронт. Однак Державний Комітет Оборони висловив іншу думку щодо можливості його використання в суворих воєнних умовах. Серову доручається організація загороджувальних загонів військ НКВС з охорони тилу, а також винищувальних батальйонів, покликаних боротися зі шпигунськими та диверсійними групами, придушувати будь-які спроби дезертирства, панікерства, шкідництва. Про результативність згаданих формувань і повідомляв наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берію восени 1941 року заступник начальника управління особливих відділів НКВС СРСР Мільштейн: «З початку війни по 10-е жовтня ц.р. особливими відділами НКВС і загороджувальними загонами військ НКВС з охорони тилу затримано 657364 військовослужбовців, що відстали від своїх частин і втекли з фронту. З них оперативними заслонами особливих відділів 249969 чоловік і загороджувальними загонами військ НКВС з охорони тилу — 407395.

З числа затриманих особливими відділами заарештовано 25878 чоловік, інші 632486 чоловік сформовані в частини і знову відправлені на фронт. Серед заарештованих особливими відділами: шпигунів — 1505, диверсантів — 308, зрадників — 2621, боягузів і панікерів — 2643,

дезертирів — 8772, поширювачів провокаційних чуток — 3987, самострільників — 1671, інших 4371. Всього — 25878. За постановою особливих відділів і за вироками військових трибуналів розстріляно 10201 чоловік, з них розстріляно перед строем — 3321 чоловік...»¹⁸.

Звертаючи увагу на сумну статистику початкового періоду війни, можна частково погодитися з пізнішими твердженнями І.Серова про те, що загороджувальні загони відіграли помітну роль в організації тилу Червоної Армії, посиленні дисципліни у військах у період доленосних битв. І все ж, мабуть, ніколи людська свідомість не сприйме повною мірою подвиг тих, хто стояв і тримав зброю зі зведеним курком, готовий миттєво припинити будь-яку спробу несанкціонованого відступу, хто оголошував поширювачем провокаційних чуток неписьменну сільську жінку, хто розстрілював перед строем розгублених учорашніх школярів.

Разом з тим, було б неправильно зводити діяльність І.Серова на чолі загороджувальних загонів НКВС лише до каральних функцій. У найкритичніші дні під Москвою начальника охорони зони оборони, комісара державної безпеки 3-го рангу Серова можна було часто зустріти на передових рубежах, де він пліч-о-пліч з рядовими солдатами відбивав шквальні атаки ворога.

Вміння блискавично орієнтуватися в навколишній обстановці, набути в академії військові знання і, безперечно, залізна воля — якості, які визначили у квітні 1942 року нове призначення Серова. Державний Комітет Оборони направив його у Крим, де склалася на той час украй напружена ситуація. Через нерішучість командуючого фронтом генерал-лейтенанта Козлова та члена Військової ради Мехліса, їхнє невміння вдало скористатися людськими та матеріально-технічними ресурсами не лише захлинувся контрнаступ на Керченському півострові, а розпочався панічний, неорганізований відступ радянських військ, який призвів до великих і непоправних втрат¹⁹.

Іван Серов разом з генералом Зіміним та полковником Серебряковим, звівши 4 загони прикордонників, зайнявши оборону на височині в районі Калійних катакомб, протягом двох днів самовіддано відбивали удари танкових з'єднань і артилерії противника. Це дало змогу десяткам тисяч радянських бійців уникнути полону і благополучно переправитись на Таманський півострів. Після кровопролитних боїв з 6 тисяч прикордонників залишилось у живих лише 420...

Усі, хто разом з Серовим тримав рубіж оборони в районі Калійних катакомб, пригадують його з особливою теплотою і приязню, відзначають особисту мужність, уміння підтримати солдата у скрутну і навіть фатальну хвилину. Розповідають, як одного разу Серову разом з молоденькою дівчиною-санітаркою, без анестезії і традиційного в таких випадках спирту, довелося просто на бойових позиціях кишеньковим ножом ампутувати ногу в тяжко пораненого солдата.

Восени 1942 року, коли фашисти рушили через кавказькі перевали і вздовж Чорноморського узбережжя з метою оволодіння бакинською і грозненською нафтою, Серова направлять на оборону Клухорського і Маруханського перевалів. Ситуація тут здавалася безнадійною. Німецька гірсько-альпійська дивізія СС вже прорвалася через перевали і безупинно рухалась у напрямку міста Сухумі.

Гірськими стежками, ховаючись від противника, І.Серов дістався до штабу-сектору оборони, коротко та аргументовано виклав свій план й відразу приступив до його реалізації. Протягом доби були укріплені опорні пункти на найвірогідніших напрямках наступу ворога, заміновані всі проходи в горах. Це дало змогу не лише два місяці утримувати оборону, а й перейти в контрнаступ, очистивши Клухорський і Маруханський перевали від фашистських військ. При цьому необхідно врахувати, що згадані бої точилися на висоті 3 тисяч метрів в умовах розрідженого повітря, коли солдатам було просто нічим дихати, а добовий раціон захисників перевалів складала лише скинуті з повітря і розмочені у воді сухарі.

В останньому бою за оволодіння Клухорським перевалом І.Серов, потрапивши під мінометний обстріл, отримав контузію. Як наслідок — протягом усього життя у нього періодично повторювались напади зі втратою свідомості²⁰.

Не маючи змоги тривало лікуватись, І.Серов уже через декілька днів після контузії, за наказом командування, відбув у район Владикавказу, де на початку листопада 1942 року німці здійснили останню рішучу спробу прорватися до Грозного і Тбілісі.

Бої за Владикавказ стали яскравою сторінкою 2-ої світової війни. Вдало організована оборона, високий бойовий дух радянських військ, виняткова мужність бійців і командирів зірвали геть плани гітлерівського командування, завдали нищівного удару по живій силі і техніці противника. Лише за 5 днів боїв втрати німців склали 140 танків, 2500 автомашин, чимало іншої бойової техніки, а число людських жертв становило 5 тисяч.

Указом Президії Верховної Ради СРСР за мужність і героїзм, виявлені в цій військовій операції, велика група солдатів, офіцерів і генералів була удостоєна високих урядових нагород. У списку нагороджених орденом Леніна знаходимо і прізвище Івана Серова²¹.

З Кавказом пов'язані й інші епізоди з біографії Серова, які аж ніяк не личать мундиру бойового генерала. Про них наш герой, не дуже розводився, а коли питали просто в вічі, відповідав — виконував завдання Державного Комітету Оборони. Останнє ж полягало у проведенні масових каральних акцій проти мусульманських народів Кавказу.

Приводом для покарання цілих народів, чого до цього не знала світова історія, стало співробітництво окремих представників нацменшин з окупаційними військами. Причём, загравання німців з мусульманами на

Кавказі було частиною безглузких планів Гітлера, спрямованих на втягнення у війну Туреччини і проникнення через Кавказ на Середній Схід. Тому щодо населення Північного Кавказу, серед якого переважали мусульмани — чеченці, інгуші, карачаєвці і балкарці, німецька армія проводила ліберальну політику, їм обіцяли ліквідувати колгоспи, відкрити мечеті і церкви, сплатити вартість реквізованих товарів тощо. За підтримки окупаційної влади в Карачаєвському районі був створений Карачаєвський національний комітет. Аналогічний орган діяв і в Кабардино-Балкарії.

Навіть після відступу німецьких військ геббельсівська пропаганда хвалькувато заявляла, що німці залишили на Кавказі «п'яту колону» в особі своїх мусульманських друзів. Зокрема, надто силкувалася у цьому газета «Дас Райх», яка в одній зі своїх статей, надрукованій 21 лютого 1941 року, всіляко вихваляла братів-мусульман²².

Звичайно, подібні факти колабораціонізму не можуть викликати особливої симпатії. Та навіть вони не могли служити підставою для покарання цілих народів.

Виступаючи на ХХ з'їзді КПРС, М.Хрущов так схарактеризував масові депортації народів у роки війни: «..В кінці 1943 року, коли на фронтах Великої Вітчизняної війни визначився тривкий перелом війни на користь Радянського Союзу, було прийнято і здійснено рішення про виселення із займаної території всіх карачаївців.

В кінці грудня 1943 року така ж доля спіткала все населення Калмицької автономної республіки. В березні 1944 року були виселені зі своїх рідних місць усі чеченці та інгуші, а Чечено-Інгушська автономна республіка ліквідована.

У квітні 1944 року з території Кабардино-Балкарської автономної республіки були виселені у віддалені місця всі балкарці, а сама республіка переіменована в Кабардинську автономну республіку.

У свідомість не лише марксиста-ленінця, а будь-якої мислячої людини не вкладається таке поняття: як можна покладати відповідальність за ворожі дії окремих осіб або груп на цілі народи, включаючи жінок, дітей, стариків, комуністів і комсомольців і піддавати їх масовим репресіям, бідунням і стражданням»²³.

Загальне керівництво операцією з депортації мусульманських народів Кавказу здійснював Л.Берія, а також його заступники: І.Серов, Б.Кобулов, С.Мамулов. У ній брало участь 19 тисяч оперативних працівників органів внутрішніх справ і держбезпеки, до 100 тисяч солдатів і офіцерів військ НКВС, стягнених з різних регіонів країни. В ході операції було вислано у східні райони СРСР майже 600 тисяч чеченців та інгушів, калмиків і карачаївців, понад 37 тисяч балкарців. Крім того, як повідомляло ЦК ВКП(б) керівництво НКВС, серед депортованих народів здійснювались численні арешти т.з. «антирадянського елемента»²⁴.

Участь Серова та Кобулова в депортації мусульманських народів

Кавказу, як переконаємось, отримала високу оцінку керівництва ВКП(б) і уряду СРСР. Тому не випадково саме їм доручалось здійснення іншої подібної акції, але тепер уже на території Кримської АРСР.

Спеціальний наказ народних комісарів внутрішніх справ СРСР та державної безпеки СРСР за № 00479/00137 від 13 квітня 1944 року зобов'язував заступника наркома держбезпеки СРСР Кобулова, заступника наркома внутрішніх справ Серова, наркома внутрішніх справ Кримської АРСР Сергієнка, наркома держбезпеки Кримської АРСР Фокіна здійснити комплекс заходів «з очищення Кримської АРСР від антирадянських елементів»²⁵.

Від кого належало «очищати» територію Криму з'ясувалося дещо пізніше з постанови Державного Комітету Оборони СРСР за № ГОКО-5858-сс від 12 травня 1944 року. Нею зрадниками і підсобниками фашистських окупантів визнавався весь кримськотатарський народ. На підставі цього ДКО СРСР постановив: «Усіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне місце проживання як спецпереселенців у районах Узбецької РСР»²⁶.

Операція з виселення кримських татар розпочалася на світанку 18 травня 1944 року і відбувалась у надзвичайно стислі терміни. Вже через 2 дні Кобулов і Серов доповідали Л.Берії про її завершення. За 48 годин з Криму було силоміць вивезено 191044 особи кримськотатарської національності. Крім того, ув'язнено близько 6 тисяч громадян²⁷.

Виявляючи ініціативу, Серов і Кобулов ставили перед НКВС також питання про виселення з Криму німців, австрійців, угорців, румун, італійців. Не без їхньої участі була також прийнята чергова постанова ДКО СРСР за № 5984-сс від 2 червня 1944 року такого змісту: «Зобов'язати НКВС СРСР додатково до виселення за постановою ДКО № 5859-сс від 11.V.44 року кримських татар виселити з території Кримської АРСР 37 тисяч чоловік, німецьких підсобників з числа болгарів, греків, вірменів».

За статистикою, опублікованою В.Бараном, на 28 червня 1944 року органами НКВС було виселено 38202 особи: 15040 греків, 12422 болгарів, 9621 вірменин, а також 1119 німців, італійців, румунів, представників інших національностей. У ці ж дні за постановою ДКО СРСР № 6100-сс було виселено 3652 іноземні громадяни, з них: 3531 — грецького, 105 — турецького, 116 — іранського підданства. Останніх у двох спецшелонах відправляли до Ферганської області Узбекистану²⁸.

Діяльність І.Серова в 1944 році інколи навіть важко простежити. Кавказ, Крим, інші регіони країни. Не обійшов він своєю увагою і багатостраждальну Україну. В березні-квітні 1944 року разом з наркомом внутрішніх справ С.Кругловим Серов спрямував діяльність НКВС на ліквідацію формувань Української Повстанської Армії, вніс пропозиції «про подальше переселення до Сибіру сімей активних учасників оунівських банд».

На початку квітня 1944 року московський емісар доповідав союзному керівництву про переселення з України вже готового ешелону з 2000 сімей оунівців²⁹.

Всього з Західної України за 1944-1952 роки за постановою Особливої наради було виселено 213 тисяч громадян. У тому числі з Львівської області — 70215, Івано-Франківської — 37070, Рівненської — 33375, Тернопільської — 27172, Волинської — 20605, Чернівецької — 3506³⁰.

Масові депортації населення з Кавказу, Криму, Західної України і Західної Білорусі, республік Прибалтики, інших регіонів колишнього Союзу РСР розглядалися вищим політичним керівництвом країни на рівні важливих бойових операцій. Значна кількість їхніх безпосередніх учасників відзначалась високими державними нагородами. Бойові ордени для вищого командного складу — Олександра Невського та Олександра Суворова — отримав один з організаторів цих ганебних акцій — І.Серов.

Лише 14 січня 1964 року Президія ЦК КПРС своїм секретним рішенням визнала за доцільне позбавити відзнак, вручених за масові незаконні виселення громадян на спецпоселення, «деяких керівних працівників колишніх НКДБ та НКВС» і доручила Президії Верховної Ради СРСР переглянути свої Укази від 7 липня, 3 грудня 1944 року та 24 серпня 1949 року³¹.

Довелося розпрощатися з деякими своїми нагородами і Серову, хоч до останнього він пояснював рішення Президії ЦК КПРС нічим іншим, як підступністю своїх недоброзичливців. «Нічого, — втішав себе генерал, — і без нагород всі пам'ятають, що і як я робив». У цьому, без сумніву, він мав слушність.

Добре запам'ятали Івана Серова в Польщі, куди він прибув у ранзі уповноваженого НКВС 1-го Білоруського фронту. Вже з перших днів, увійшовши в контакт з Польським комітетом національного визволення, посланець Берії розпочав рішучий наступ на нелегальні організації і групи, які орієнтувалися на лондонський уряд Миколайчика. Виявивши неабияку підступність, він зумів заарештувати членів підпільного представництва уряду Польщі на чолі з генералом Окулицьким, який узяв на себе командування Армією Крайовою, і уповноваженим представником уряду Миколайчика — Янковським³².

Останніх просили увійти в контакт з радянським командуванням і гарантували їм особисту недоторканність. Однак, під час першої ж зустрічі заарештували. Отже, І.Серова можна з повним правом вважати співавтором відомого «процесу 16", який відбувався у Москві і ставив за мету всіляко дискредитувати польський рух опору в очах світової громадськості.

Виконував Іван Олександрович й інші завдання свого московського керівництва. Йдеться про його безпосередню участь у створенні польської служби безпеки, яку очолив Станіслав Радкевич. Відомо, що відразу після

призначення Радкевича викликали до Москви на інструктаж до Берії, який приставив до нього високопоставлених радників з НКВС-НКДБ — генералів Селівонова та Мельникова під загальним наглядом І.Серова.

Як з'ясувалося, С.Радкевич виявився гідним учнем своїх досвідчених наставників. Масові репресії проти населення, апробовані методи ведення слідства, абсолютна безконтрольність — такий далеко не повний перелік форм і методів роботи, які пропонувалось використати польській службі безпеки. Ще у травні 1945 року на пленумі ЦК ПРП В.Гомулка визнавав, що служба безпеки вийшла з-під контролю. «Вона проводить свою політику, — з тривогою казав відомий політичний діяч, — в яку ніхто не може втручатися. Внаслідок цього служба безпеки врешті-решт перетвориться у незначну підставну організацію НКВС».

Неоднозначну оцінку діяльності радянських чекістів дав і сам С.Радкевич, який визнавав: «Важко сказати, чого більше — користі чи шкоди — отримали ми від російських радників. На першому етапі вони нам допомагали, на другому — завдали шкоди»³³.

Особливу сторінку в біографії І.Серова, якою він відверто і небезпідставно пишався, складала битва за Берлін та його наступна діяльність в окупованій Німеччині. В столицю колись могутнього рейху генерал Серов ухорив разом з передовими частинами 2-ої танкової армії, яка кожен кілометр долала ціною неймовірних зусиль і втрат.

26 квітня 1945 року в передмісті Берліна танковий батальйон, який супроводжував Серов, раптово опинився під прицільним ворожим вогнем. У лічені хвилини запалали 12 радянських танків. Розгубившись, командир батальйону ніяк не міг прийняти правильне рішення. Тоді Серов, ураз зорієнтувавшись, узяв керівництво батальйоном на себе, звів в артилерійську батарею 4 танки, які прямою наводкою з гармат ущент розстрожили укріплення противника. Через годину танковий батальйон за підтримки піхоти генерала М.Берзаріна ввірвався до Ліхтенберзького району Берліна. За виняткову особисту мужність, виявлену в ході Берлінської операції, І.Серову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу³⁴.

Коментуючи цей епізод у своїй біографії, І.Серов не забував нагадати, що з перших кроків перебування на німецькій землі він виконував особливу місію, доручену йому радянським керівництвом. І дійсно, місія ця була особливою.

Зокрема, Серову доручалася підготовка церемонії підписання Акта про беззастережну капітуляцію Німеччини. Все було б добре, якби не прикра помилка в тексті документа, що з'явилась з вини працівника НКВС, посла Смирнова, внаслідок чого на 2-3 години було затримано підписання Акта про капітуляцію. Про цю неорганізованість радянських дипломатів Серов поквалісився особисто доповісти Сталіну, випередивши навіть свого безпосереднього керівника — Л.Берію³⁵.

З перших днів капітуляції Німеччини І.Серов отримав нове призначення — заступника керівника радянської військової адміністрації. Проте, слово «заступник» мало підходило до діяльності Серова, який у своїй повсякденній роботі орієнтувався не на голову РВА, а діяв на основі директив, отриманих з Москви. Остання, до речі, подбала про підвищення його статусу. 7 липня 1945 року Серову разом із шістьма іншими керівними працівниками НКВС-НКДБ — В.Абакумовим, С.Кругловим, Б.Кобуловим, В.Чернишовим, С.Гоглідзе, К.Павловим — було присвоєне військове звання генерал-полковника.

За лічені дні генерал-полковник І.Серов створив на території радянської військової адміністрації в берлінському передмісті Карлсгорсті справжнє містечко НКВС-НКДБ, розмістивши свій штаб у великому зручному будинку колишнього шпиталю. На території спецзони могли перебувати лише співробітники цих грізних відомств, яких, за твердженням К.Ендрю та О.Гордієвського, нараховувалось близько 2 тисяч³⁶.

Зона поділялась на райони зі своїми штабами, а ті, у свою чергу, на округи, контрольовані «оперативними групами».

Наявність такої розгалуженої системи органів НКВС-НКДБ обумовлювалась широким колом покладених на них завдань — від політичних до чисто каральних. Так, не без участі команди Серова відбувалось об'єднання соціал-демократичної і комуністичної партій Німеччини. Сам Серов не приховував, що він доклав чимало зусиль для організації німецьких органів влади і «допомагав» Вальтеру Ульбріхту в партійній роботі³⁷.

Іншими наслідками своєї діяльності І.Серов особливо не хизувався. Але про них ми довідуємось з доповідної В.Абакумова від 29 листопада 1947 року на ім'я Й.Сталіна та О.Кузнецова:

«В спецтаборах МВС СРСР радянської зони окупації Німеччини утримується 60560 німців, заарештованих у період завершення війни в спрощеному порядку за приналежність до фашистських організацій... Серед цих ув'язнених є старики, жінки з дітьми, підлітки і рядові учасники фашистських організацій, щодо яких немає відомостей про їхню практичну злочинну діяльність»³⁸.

Звертаючи увагу на згадані напрямки діяльності берлінської команди Серова, беремо на себе відповідальність твердити, що все ж не вони були основними. Москва категорично вимагала від Серова за будь-яку ціну розшукати і примусити працювати на СРСР визначних німецьких фахівців з конструювання і стрільби ракетами ФАУ-1 і ФАУ-2, а також творців реактивних літаків-снарядів, не допустити відпливу на Захід учених у галузі атомної енергетики, котрі ще до закінчення війни мали апаратуру, що синтезувала уран і важку воду.

Вже через два місяці було розшукано ряд відомих фахівців-атомників, а також заступника головного конструктора ФАУ-2 Гретрупа з

групою провідних інженерів. Згодом були знайдені дивом уцілілі вузли і агрегати до ФАУ-2, захovanі фашистами у підземелля. Протягом трьох місяців було організоване складання і випробування запуску двигунів сімнадцяти ракет ФАУ-2 та інших реактивних снарядів, що потім були відправлені у СРСР.

Як відзначав головний конструктор С.П.Корольов, зразки, що надійшли тоді з Німеччини, відіграли позитивну роль у становленні радянської ракетно-космічної техніки³⁹.

В цей же період в Дессау, на колишньому заводі «Юнкерс», під керівництвом головного конструктора професора Бааде, почалося складання експериментальних реактивних літаків. Через декілька місяців для Міністерства авіаційної промисловості СРСР були складені два реактивні бомбардувальники з шістьма двигунами кожен, які розвивали швидкість до 850 км/год, і два висотні винищувачі (швидкість понад 1000 км/год). Коли врахувати, що радянська авіаційна промисловість у 1946 році мала лише два реактивні двигуни — «НІНО» і «Дербент», закуплені в Англії, то можна перекоонатися, що здобуті трофеї дали змогу вченим СРСР проминути ряд найбільш трудомістких фаз у подібних розробках.

В 1946 році за пропозицією Серова Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли спільну постанову про вивіз для роботи в СРСР виявлених у Німеччині фахівців у галузі ракетної, авіаційної, радіолокаційної та інших видів техніки⁴⁰. Значна їхня кількість так і залишилась у СРСР і працювала в науково-дослідних установах, закритих конструкторських бюро, на підприємствах.

Особисто причетним був Іван Серов і до вивозу з Німеччини визначних культурних цінностей, які десятиріччями переховувались у спеціальних сховищах радянських музеїв без будь-якої щонайменшої згадки в каталогах. Оскільки згадані акції проводились без належного в цих випадках документування, то вони цілком закономірно супроводжувались найрізноманітнішими домислами. А, може, для цього й були певні підстави?

Зокрема, Р.Медведев розповідає, що Серов, користуючись своїм високим становищем, привласнив собі чимало унікальних речей, серед яких була й бельгійська корона. Згодом корона, нібито, без особливого розголосу повернулась до Бельгії, а сам Серов мав через це серйозні неприємності по службі⁴¹.

Рою Медведеву певною мірою заперечує син Л.Берії — Серго, який називає Серова винятково чесною і порядною людиною й характеризує твердження про зловживання службовим становищем як цілеспрямовану кампанію з його дискредитації⁴².

Хоч як би там було, але розповідь Р.Медведева підтверджує ще один, уже незаперечний, факт — «справа» генерал-лейтенанта К.Телегіна. Останній висловлював своє невдоволення діями органів НКВС, відверто

вказував на зловживання їх співробітників.

Захищаючи честь мундира, І.Серов не знайшов ніякого іншого виходу, як звернутися до Сталіна і Берії: «Я вже доповідав, — писав він у своєму донесенні, — про необ'єктивне ставлення члена Військової ради окупаційних військ у Німеччині генерал-лейтенанта К.Ф.Телегіна до працівників НКВС. Телегін почав вишукувати різноманітні «факти» проти окремих представників НКВС і підносити їх Жукову у викривленому світлі. Наприклад, повідомив про відправку 51 ешелону з трофеями на адресу НКВС... Ми маємо десятки фактів, коли генерал Телегін намагався скомпрометувати працівників НКВС. Я дійшов висновку, що генерал Телегін дуже розлючений на органи НКВС...»⁴³.

Заява Серова трагічно відбилася на долі генерала Телегіна. Його було виключено з партії, позбавлено звання, нагород, звільнено з армії, а 28 січня 1948 року — заарештовано. Справу норовистого генерала вів сам міністр державної безпеки Абакумов, який вимагав зізнатися у «підготовці військової змови», дати показання на ряд відомих воєначальників, партійних та радянських працівників, керівників органів МВД-МДБ, в тому числі на Г.К.Жукова і самого І.Серова⁴⁴.

Костянтин Федорович Телегін виявився чесною і порядною людиною. Як міг, вигороджував Жукова і Серова, заявляв численні протести, писав листи в різні партійні та радянські інстанції. Хоча власна доля вже не викликала у самого Телегіна ніяких сумнівів. Вирок Військової колегії визначав: «за антирадянську пропаганду на підставі Закону від 07.08.38 р. і за статтею 58-12 КК РРФСР позбавити волі у ВТТ терміном на 25 років з конфіскацією усього майна»⁴⁵.

За відновлення доброго імені генерала, як міг боровся Г.К.Жуков. Відразу після смерті Сталіна, влітку 1953 року, він вирвав К.Ф.Телегіна з беріївських таборів, домогся повернення своєму бойовому побратимові звання, дванадцяти найвищих орденів, партійного квитка, роботи⁴⁶.

Серова ж перипетії долі К.Ф.Телегіна мало хвилювали і цікавили. Переконавшись, що йому нічого не загрожує, зі спокійнісіньким серцем приїхав у Москву за новим призначенням. В 1947 році на генерал-полковника Серова постановою Політбюро ЦК ВКП(б) покладалося виконання обов'язків першого заступника міністра внутрішніх справ СРСР, члена спеціального Комітету з реактивної техніки при Раді Міністрів СРСР⁴⁷.

Діяльність згаданого Комітету, який займався питаннями конструювання і виробництва ракет далекого радіусу дій, перебувала під особливою опікою вищого політичного керівництва і союзного уряду. І голова Комітету — Д.Устинов, і І.Серов інколи по кілька разів на день доповідали Сталіну про наслідки випробувань, найбільш невідкладні проблеми, що стояли перед радянським ракетобудуванням. Нелегко було доповідати в Кремль, як перші ракети піднімались з пускових стендів з

двигунами, що не працюють, і, перекидаючись, падали тут же, недалеко від спецоб'єкту, або ж летіли на 300 кілометрів у невизначеному напрямку. І все ж таки кожне нове випробування, кожна, нехай і неприємна невдача, наближали великий колектив учених, інженерів, конструкторів до вирішальної стадії урядової програми, яка виводила СРСР у число наймогутніших країн світу.

В кінці 40-х і на початку 50-х років діяльність апарату першого заступника міністра внутрішніх справ СРСР І.Серова дуже нагадувала легку кавалерію Сталіна, яка з'являлась у критичну хвилину і допомагала, дотягувала, а коли треба — і суворо карала. Наприклад, в 1952 році, незважаючи на широкий розголос, складна ситуація створилась навколо будівництва Волго-Донського каналу. З'ясувалося, що за кілька місяців до урочистого пуску на відрізьку 15 км земляні роботи ще зовсім не проводились, а з 15 запроєктованих шлюзів жоден не був готовий.

Незважаючи на те, що за будівництво Волго-Донського каналу відповідав інший заступник міністра внутрішніх справ, у прорив було кинуте Серова. В березні 1952 року була прийнята постанова ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів, яка зобов'язувала його закінчити будівництво у раніше визначені терміни. Не менш грізним попередженням була телефонна розмова зі Сталіним, яка урвалася словами: «Не закінчите будівництво 1 червня — позбудетесь голови»⁴⁸.

31 травня 1952 року І.Серов доповідав у Кремль про нову «історичну перемогу радянського народу». Але хоч як би тогочасні керівники переконували громадськість у тріумфі вітчизняної технічної науки, високій механізації будівництва, весь світ прекрасно усвідомлював, що Волго-Дон споруджений на кістках безмовних і безправних в'язнів.

Цікаво, що Івана Серова майже всі його колеги вважали однією з найдовіреніших осіб Сталіна і Берії. Яким же було їхнє здивування, коли Серов, відстоявши почесний караул біля труни «вождя», відправивши на ешафот своїх учорашніх соратників — Берію, Абакумова, Кобулова, Меркулова та інших, виступив на новій політичній арені в ролі одного з найактивніших провідників процесу десталінізації радянського суспільства. Та ще й не на другому плані, а в ранзі голови реформованого Комітету державної безпеки СРСР.

Отже, не забув таки М.Хрущов співпрацю з Серовим в Україні, знайшов можливість не лише вберегти одного з найвідданіших берієвських поплічників, а й усіяко наближував його до себе, довіривши один з ключових державних постів. Свій вибір Микита Сергійович пізніше пояснював так: «Я мало знав Круглова^{*}, а Серова знав краще і довіряв йому. Вважав, та й сьогодні вважаю, що Серов — чесна людина. Якщо

---

^{*} Круглов С.Н. (1907-1977) — генерал армії, нарком, міністр внутрішніх справ СРСР в 1945-1956 роках.

щось за ним і було, як за всіма чекістами, то він став тут жертвою тієї загальної політики, яку проводив Сталін»⁴⁹.

Хрущов довіряв Серову виконання найделікатніших справ і завдань. Серед них — охорона та обслуговування уряду і власної родини, нагляд за опозицією, приборкання найбільш непокірливих противників. Розповідають також, що за особливим проханням чи то вказівкою М.Хрущова в середині 50-х років апарат Серова вилучив і знищив документальні матеріали (директиви завізованих «розстріляних» списків, листи), які компрометували нового партійного лідера. Водночас якимось чином «зникли» документи, які не у кращому світлі характеризували і самого Серова⁵⁰.

Важко вживався Серов у новий образ, не було ні Сталіна, ні Берії, ні інших людиноненависників, а заведена ними машина і далі робила нищівні оберти. Інакше, як зрозуміти спільний, цілком таємний, наказ Генерального прокурора Союзу РСР, міністра внутрішніх справ СРСР та виконуючого обов'язки міністра юстиції СРСР від 30 вересня 1953 року, яким генерал-полковнику Серову доручалось переглянути склад в'язнів в особливих таборах і тюрмах МВС СРСР, перевести в загальні табори і в'язниці всіх ув'язнених, крім особливо небезпечних державних злочинців. Причём, до останніх зараховувались ті ж самі «зрадники Батьківщини», «шпигуни», «диверсанти», «терористи», «троцькісти», «праві», «меншовики» і «есери»⁵¹.

Не менш красномовним є і власне розпорядження І.Серова від 22 жовтня 1953 року, згідно з яким органи МВС націлювались на виявлення радянських громадян — агентів німецької розвідки, зрадників Батьківщини, учасників антирадянських організацій, дезертирів з Радянської Армії тощо⁵², які проживали у країнах Центральної Європи. Коли врахувати, що переважну більшість наших співвітчизників можна було віднести до цих категорій досить умовно, і люди, перебуваючи далеко від рідної домівки, влаштували особисте життя, отримали громадянство, то можна уявити, скільки скалічених доль, розлучених сімей, осиротілих дітей принесла нова операція органів МВС.

Мине зовсім небагато часу і Серов одним з перших засудить злочин сталінізму, зречеться власних наказів, директив, розпоряджень, рішуче відмежується від свого минулого. Наступник Серова на посту голови КДБ О.Шелепін в одному зі своїх інтерв'ю не без підстав назвав І.Серова співавтором доповіді М.Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПРС⁵³. Дещо згодом І.Серов, як голова КДБ, уносив на розгляд вищого політичного керівництва пропозиції про зняття обмежень з деяких категорій спецпоселенців — «членів сімей українських і білоруських націоналістів, підсобників українського націоналістичного підпілля» тощо⁵⁴. Отже, клопотався за тих, кого ще кілька років тому так енергійно вантажив у спецшелони і вивозив за тисячі кілометрів від рідних місць.

Як може здатися на перший погляд, Серов глибоко усвідомив уроки минулого, осмислено став на шлях покаяння. Однак, уважніше вивчаючи наявні документи, пов'язані з його діяльністю, переконаємось у протилежному. Серов, як і більшість тогочасних партійних та державних діячів, розглядав процес деєталінізації не як капітальний ремонт радянського суспільства, а як комплекс заходів, спрямованих на усунення найпомітніших недоліків системи.

Саме такий зміст вкладав І.Серов, зокрема, в реабілітацію громадян — жертв політичних репресій. У листі від 1 квітня 1957 року на ім'я Генерального прокурора Р.Руденка він прямо пропонував обмежитись справами 1937-1938 років, не торкаючись інших періодів. Свою думку голова КДБ СРСР аргументував «рядом небажаних наслідків політичного, правового і економічного порядку». По-перше, — наголошував Серов — можуть бути реабілітовані справжні вороги радянської держави, а разом з ними й інші особи, що здійснили злочини, але притягаються до відповідальності у суміжних справах. По-друге, ці реабілітовані, що залишились у живих, або родичі померлих, серед свого оточення створюватимуть певну думку. По-третє, вони незаконно отримуватимуть від держави компенсацію вартості конфіскованого майна і найрізноманітніші права, пов'язані з фактом реабілітації»⁵⁵.

Така аргументація, витримана у кращих традиціях 20-30-х років і підхоплена тогочасним партійно-державним керівництвом, штучно препарувала процес реабілітації громадян — жертв політичних репресій, обумовила його половинчатість і незавершеність.

Серов повністю належав минулому. І це яскраво довела його особиста причетність до угорських подій 1956 року. В Будапешт І.Серов прибув через декілька годин після того, як нестримний людський потік вилився на вулиці. Тут на нього вже чекали. І радянський посол Юрій Андропов, і третій секретар посольства Володимир Крючков... Для них угорські події стануть своєрідним трампліном у велику політику. А поки що вони майже цілодобово не залишають своїх кабінетів, прагнучи сформувавши вигідну для Москви світову громадську думку, інформують Кремль про мінливу політичну ситуацію.

Як нам відомо, згодом інформація Андропова уважно аналізувалася у відповідних підрозділах ЦК КПРС, Міністерстві закордонних справ, інших високих інстанціях. А до цього стосунки з «угорськими опозиціонерами» з'ясовували маршал Конєв та генерал армії Серов...

Сам Серов ніскільки не вагався, виправляючи «помилки» угорських товаришів». 27 листопада він рапортував Хрущову про те, що загальна кількість заарештованих під його керівництвом складала 1473 особи. З числа заарештованих 768 громадян утримувались в Ужгороді, решта — в місцях ув'язнення місцевих органів безпеки Угорщини⁵⁶. У пастці радянських спецслужб опинився і Імре Надь, якого підступно виманили з

югославського посольства і заарештували.

У кінці 1958 року І.Серова без особливого розголосу перемістили на менш помітну, але не менш високу в таблиці про ранги посаду начальника Головного розвідувального управління Міністерства оборони СРСР. Відомо, що проти цього категорично заперечив міністр оборони Р.Малиновський, однак його слова не мали вирішального значення.

Головне розвідувальне управління, або «Акваріум», так яскраво описаний у біографічному нарисі В.Суворова, хоча формально і підпорядковувалося міністрові оборони, але насправді було «державою в державі», підзвітною лише невеликому колу осіб. Та навіть у цьому, прихованому від людського ока, «Акваріумі» Серов не міг почуватися спокійно. Давній опонент О.Шелепін, що змінив опального генерала на посаді голови КДБ, постійно нашіптував М.С. Хрущову, що новий начальник ГРУ – людина непевна, з темним і сумнівним минулим, зовсім некомпетентна у справах військової розвідки. Йшли у хід і несхвальні відгуки Серова щодо родини Хрущова, зокрема його зятя Олексія Аджубея, який прагнув відігравати дедалі більшу роль у внутрішній і зовнішній політиці СРСР.

Давнє суперництво між КДБ і ГРУ, а також між керівниками цих грізних відомств має свою тривалу історію. Варто було одній зі сторін припуститись якоїсь помилки, як інша миттєво зводила її до рівня загальнодержавної катастрофи. Втекли на Захід офіцер КДБ, кавалер ордена Червоного Прапора, вбивця С.Бандери, Б.Сташинський, відповідальний працівник центрального апарату КДБ СРСР Ю.Косенко, резидент КДБ у Фінляндії і ГРУ розпочинало навколо цього зайву та непотрібну метушню. Якщо після таких провалів керівництву КДБ вдавалося відбутися зауваженнями і доганами, то Серову помилки і прорахунки не пробачалися.

Приводу для того довго шукати не довелося. У 1962 році органи КДБ заарештували одного з найвизначніших іноземних шпигунів періоду «холодної війни», завербованого одночасно ЦРУ і англійською розвідкою СІС, полковника ГРУ Олега Пеньковського. Передані ним на Захід відомості стосувались радянських міжконтинентальних ракет, ступеня їхньої бойової готовності, графіків та наслідків перевірок, випробувань й складали виняткову державну і військову таємницю.

Арешт Пеньковського викликав переполох у вищих ешелонах влади і в керівництві Міністерства оборони. І хоча Серов не мав прямого відношення до призначення О.Пеньковського в ГРУ (наказ про переведення зрадника з ракетних військ підписав заступник начальника ГРУ Генерогов), він одним з перших поніс суворе покарання.

Через декілька днів після арешту шпигуна І.Серов наказом міністра оборони Р.Малиновського був звільнений з роботи і призначений на значно нижчу посаду в Ташкенті. На місце нового призначення він мав виїхати за

24 години. Гадав, що на цьому закінчиться. Однак ні. Через два місяці Серова викликали в ЦК КПРС і повідомили про позбавлення його Зірки Героя Радянського Союзу і пониження у званні на три ступені (з генерала армії до генерал-майора) .

Одночасно з цим КДБ СРСР випустив і розіслав на місця інструктивні матеріали, в яких у негативному світлі характеризував діяльність Серова не лише на посаді начальника ГРУ, а й у минулі роки.

Вражений таким перебігом подій, Серов довго не міг прийти до тями. Почав регулярно писати листи в ЦК КПРС на ім'я Хрущова, а потім і Брежнєва. Просив зняти стягнення. Але на них вже ніхто не відповідав. Зірка Серова закотилася назавжди...

Олег БАЖАН

ПРИМІТКИ

¹ Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, далі – ЦСЗД). – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 454. – Арк. 49.

² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9401. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 54-57.

³ Бетеєв В.И., Панов В.Д. Оправданию не подлежит. – М., 1989. – С. 68.

⁴ Державний архів Полтавської області. – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 55.

⁵ ЦСЗД. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 454. – Арк. 49.

⁶ Архів Служби безпеки України (далі – СБУ). – Спр. 312. – Арк. 89.

⁷ ДАРФ. – Ф. 9401. – Оп. 12. – Спр. 95. – Арк. 8.

⁸ За даними СБУ.

⁹ Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 36.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 19. – Арк. 2.

¹¹ ЦСЗД. – Ф. 89. – Оп. 14. – Спр. 20. – Арк. 13.

¹² Неизвестная Россия. XX век. – М.: Историческое наследие, 1992. – Книга 1. – С. 272.

¹³ ЦСЗД. – Ф. 89. – Оп. 14. – Спр. 20. – Арк. 15.

¹⁴ Там само. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 454. – Арк. 50.

¹⁵ Там само. – Ф. 89. – Оп. 18. – Спр. 13. – Арк. 3-6.

¹⁶ Сучасність. – 1972. – № 10. – С. 83.

¹⁷ ЦСЗД. – Ф. 89. – Оп. 18. – Спр. 6. – Арк. 1-4.

¹⁸ Там само. – Спр. 8. – Арк. 1-3.

¹⁹ История Великой Отечественной войны. 1941-1945. – М.: Воениздат, 1961. – Т. 2. – С. 405.

²⁰ ЦСЗД. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 454. – Арк. 52.

²¹ Там само. – Арк. 53.

²² Верт А. Россия в войне 1941-1945. – М.: Прогресс, 1965. – Вып. 2. – С. 197.

²³ Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. – С. 49-50.

²⁴ Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? – М.: "ТЕРРА"- "TERRA", 1992. – С. 273-277; Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и

ингушского народов // Вопросы истории. – 1990. – № 7. – С. 39.

²⁵ Крымскотатарское национальное движение. – Т. II. Документы, материалы, хроника. – М., 1992. – С. 42-43.

²⁶ Там же. – С. 44.

²⁷ Несостоявшийся юбилей. – С. 281.

²⁸ Баран В. Крим: 1944 рік. (Архівні джерела про депортацію) // Сучасність. – 1993. – № 8. – С. 75.

²⁹ Бугай М.Ф. Депортації населення в 30-50-і роки // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 21-22.

³⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 637. – Арк. 35.

³¹ ЦСЗД. – Картотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.

³² Там само. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 454. – Арк. 55.

³³ Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – Б.м.: "Nota Bene", 1992. – С. 359.

³⁴ ЦСЗД. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 454. – Арк. 56.

³⁵ Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. – М.: Издательство Агенства печати Новости, 1989. – Книга 2, Ч. II. – С. 7.

³⁶ Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций... – С. 363.

³⁷ ЦСЗД. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 454. – Арк. 56.

³⁸ Там само. – Ф. 89. – Оп. 18. – Спр. 16. – Арк. 1.

³⁹ Там само. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 454. – Арк. 57.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Медведев Р.А. Н.С.Хрущев: политическая биография. – М.: Книга, 1990. – С. 129.

⁴² Каниюка М., Вежнин В. Карающий меч партии // Киевские новости. – 1993. – № 48.

⁴³ Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. – Книга 2, Ч. II. – С. 214-215.

⁴⁴ Табачник Д.В., Сидоренко О.І. За стандартними звинуваченнями. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 236.

⁴⁵ Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. – Книга 2, Ч. II. – С. 215.

⁴⁶ Табачник Д.В., Сидоренко О.І. За стандартними звинуваченнями. – С. 239.

⁴⁷ ЦСЗД. – Ф. 5. – Оп. 30. – Спр. 454. – Арк. 57-58.

⁴⁸ Там само. – Арк. 58.

⁴⁹ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1992. – № 2/3. – С. 101.

⁵⁰ Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. – Книга 2, Ч. I. – С. 242.

⁵¹ ДАРФ. – Ф. 9401. – Оп. 12. – Спр. 513. – Арк. 110-112.

⁵² Там само. – Спр. 522. – Арк. 115-116.

⁵³ Неизвестная Россия. XX век... – С. 272.

⁵⁴ ЦСЗД. – Картотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.

⁵⁵ Там само. – Ф. 89. – Оп. 18. – Спр. 38. – Арк. 145.

⁵⁶ Там само. – Оп. 45. – Спр. 53. – Арк. 1.